

Verhalen vertellen en vragen stellen

Levensbeschouwelijk leren en
Betekenisvol Burgerschap

Noordhoff

Tamar Kopmels

m.m.v. Marietje Beemsterboer
met illustraties van Margreet de Heer

3^e druk

Verhalen vertellen en vragen stellen

Levensbeschouwelijk leren &
Betekenisvol Burgerschap

Tamar Kopmels

Illustraties van Margreet de Heer

Derde druk

Noordhoff

Ontwerp omslag: G2K Creative Agency (Groningen/Amsterdam)

Omslagillustratie: Margreet de Heer

Cartoons: Margreet de Heer

Eventuele op- en aanmerkingen over deze of andere uitgaven kunt u richten aan:
Noordhoff Uitgevers bv, Afdeling Hoger Onderwijs, Antwoordnummer 13, 9700 VB
Groningen of via het contactformulier op www.mijnnoordhoff.nl.

*De informatie in deze uitgave is uitsluitend bedoeld als algemene informatie.
Aan deze informatie kunt u geen rechten of aansprakelijkheid van de auteur(s),
redactie of uitgever ontlenen.*

0 / 23

© 2023 Noordhoff Uitgevers bv, Groningen/Utrecht

Deze uitgave is beschermd op grond van het auteursrecht. Wanneer u (her)gebruik wilt maken van de informatie in deze uitgave, dient u vooraf schriftelijke toestemming te verkrijgen van Noordhoff Uitgevers bv. Meer informatie over collectieve regelingen voor het onderwijs is te vinden op www.onderwijsenauteursrecht.nl.

*This publication is protected by copyright. Prior written permission of
Noordhoff Uitgevers bv is required to (re)use the information in this publication.*

ISBN(ebook) 978-90-01-01998-3

ISBN 978-90-01-01997-6

NUR 846

Verhaal vooraf

Stel je eens een groot, knetterend kampvuur voor. In de gloed van de vlammen zie je de gezichten van de anderen om het vuur. Boven je hoofd staan duizenden sterren. In de verte hoor je het geroep van een uil. Het is koud, maar op je wangen voel je het gloeien van de vlammen. Weet je wie – volgens de overlevering – bij zo'n vuur altijd de beste plek krijgt?

Het is de verhalenverteller. Want wat is een kampvuur zonder een mooi verhaal? De verhalenverteller is onmisbaar. Hij mag d cht bij het vuur. En ik stel me dan zo voor, dat die verhalenverteller een verhaal vertelt, waarvan je ook vanbinnen warm wordt. Zo'n heerlijk verhaal waar je je even helemaal in verliest. Zo'n verhaal dat je raakt, ontroert, of dat een luikje voor je opent. Omdat de verteller iets van zichzelf blootgeeft. Of omdat het verhaal plotseling een wending neemt, die een nieuw licht werpt op een vraag waar jij zelf mee rondliep. Je staart in de vlammen. De gloed van het vuur en de woorden uit het verhaal verlichten je gedachten, je vragen, je zorgen, groot of klein. Alles ziet er ineens anders uit.

Maar hoe zit dat met die verhalenverteller? Wat is dat voor figuur? In mijn droom is die 'beste plek bij het kampvuur' niet bedoeld voor   n verteller.

Nee, het is iedere keer een verrassing wie er gaat vertellen. Wie deelt vandaag wat er in hem of haar leeft? Wie geeft een inkijkje in een wereld die we nog niet kennen? Wie laat ons nadenken over een vraag waarvan we nog maar half wisten dat we hem hadden? Het is net als in een kring met kinderen, waarin er net zo veel verhalen, vragen en antwoorden als kinderen zijn.

In mijn visioen is de basisschool zo'n kring om het kampvuur. Een plek waar kinderen hun verhaal kwijt kunnen. Waar ze 'op verhaal' kunnen komen. En waar ze kunnen luisteren naar bijzondere, misschien vreemde, verhalen. Verhalen die al van generatie op generatie worden doorverteld. Of juist spiksplinternieuwe verhalen. Verhalen die steeds weer uitnodigen om met elkaar te delen wat er in je leeft. Zodat je oren en ogen opengaan voor de ander. En zodat je die ander vragen gaat stellen, om hem te leren kennen. Zodat je iedere dag dat je bij dat kampvuur vertoeft, weer een beetje meer snapt van jezelf en de wereld om je heen.

Met dit boek wil ik aanmoedigen dat leerkrachten en kinderen elkaar steeds opnieuw verhalen vertellen en vragen stellen. Om zichzelf, elkaar en de wereld beter te gaan begrijpen. Want dat is volgens mij de kern van onderwijs. In een kringgesprek, als het konijn van Wesley dood is. Of als er een ruzie is op het plein, en iedereen zijn verhaal mag doen. Of in een les levensbeschouwing waarin Hamida vertelt over haar belevenissen bij het offerfeest. Als er nieuws is over religieus geweld, en alle leerlingen h n kant van het verhaal willen vertellen.

Ik droom van een school waarin we niet bang zijn voor verschillen, maar nieuwsgierig zijn naar *het verhaal achter* de verschillen. Een school waar een mooi verhaal altijd voorgaat. En waar kinderen die vragen op handen worden gedragen.

Verantwoording

Het theoretisch kader waar dit boek een uitwerking van vormt, is in de eerste plaats het kader zoals dat beschreven is in *Het kind en grote verhalen*. Mijn visieontwikkeling op het vak is in 2003 begonnen bij het schrijven van het boek *Wortels en vleugels* en daarna door mijn werkzaamheden als (hoofd)redacteur van *Hemel en Aarde* en van *Kleur op school*. Het voorwerk dat de commissies kennisbasis Geestelijke Stromingen hebben gedaan was een waardevolle basis voor dit boek. Aan allen die aan de hiervoor genoemde uitgaven meewerkten, ben ik zodoende schatplichtig. Ik sta op de schouders van iedereen die een bijdrage in theorie en praktijk heeft geleverd aan de ontwikkeling van het gedachtegoed van de hermeneutische communicatie. Voor de doorvertaling van dit concept naar burgerschapsvorming leun ik sterk op mijn collega-identiteitsexperts. Tot slot heb ik ook dankbaar gebruik kunnen maken van het waardevolle werk van de ontwikkelteams van curriculum.nu voor het domein Burgerschap en het domein Mens en Maatschappij.

De praktische toepasbaarheid voor (aankomend) leerkrachten is leidend geweest bij de hantering van concepten en begrippen. Ik heb hierbij getracht zo veel mogelijk recht te doen aan de gebruikte bronnen, maar ben me ervan bewust dat dit soms wellicht ten koste is gegaan van de nuance en complexiteit van de theorie. Omwille van de leesbaarheid is ervoor gekozen om zo min mogelijk literatuurverwijzingen te verwerken in de lopende tekst. In de literatuurlijst staan alle bronnen met theorie waarop de visie en het didactisch model gebaseerd zijn.

Van de verhalen in deel II en deel IV hebben we geprobeerd alle bronnen te achterhalen. Ik bedank alle rechthebbenden voor het beschikbaar stellen van hun verhalen voor dit boek. Ik heb rijkelijk mogen putten uit de schatkist van bewerkingen van Levensbeschouwelijke verhalen die voor *Kleur op school* gemaakt zijn, waarvoor dank, Jeroen Hoogerwerf.

Daarnaast wil ik de volgende mensen bedanken: Margreet de Heer voor haar fantastische illustraties en inspirerende samenwerking. Marietje Beemsterboer (Hogeschool Inholland) voor haar baanbrekende hoofdstuk over de islam. Erik Renkema (Verus), met wie ik zowel letterlijk als figuurlijk kan lezen en schrijven, voor meedenken, meelesen en meelevens. Petra van Helden (iPabo) voor de verhalen uit de islam die zij speciaal voor dit boek geschreven heeft. Tom Schoemaker (HAN Pabo) en Leendert-Jan Parlevliet (HZ University of Applied Sciences) die aan de wieg stonden van het concept van dit boek. Margriet Elschot (Hogeschool Utrecht) en Dorien Uittenbogaard (Hogeschool Inholland) voor hun onmisbare inhoudelijke bijdrage aan de website. Myrthe Kelder voor de samenwerking bij het maken van de video's bij het boek en haar waardevolle bijdrage aan deel III.

Alexandra Bronsveld en Eline Bakker voor inhoudelijke en morele aanmoediging. Alle pabodocenten en vakgenoten die hebben meegedacht over het concept en de herziening van dit boek. Esther van Rhijn voor haar deskundigheid als uitgever en haar grote betrokkenheid bij het thema van dit boek. Hans Teegelbeckers (directeur VOS/ABB) voor de steun en beschikbare tijd. Rosan van der Male voor het uittypen van alle nieuwe verhalen. Jessika Mastebroek voor haar zorgvuldige eindredactie. Mijn ouders Rens en Francis; mijn kinderen Aron en Tuur; mijn geliefde Rob en alle anderen die mij lief zijn, voor hun vertrouwen en steun.

December 2022,
Tamar Kopmels, Culemborg

Wijzigingen in de derde, geheel herziene druk

De herziening van *Verhalen vertellen en vragen stellen* staat volledig in het teken van de in 2021 aangescherpte burgerschapswet. Hiervoor zijn een compleet nieuw deel III en IV toegevoegd aan het boek.

- In deel I en II zijn in deze herziening geen grote wijzigingen aangebracht ten opzichte van de tweede druk. Enkele zaken zijn geactualiseerd of aangescherpt. De terminologie rondom burgerschap is aangepast zodat die in lijn is met deel III en IV. Daartoe heeft ook het derde doel van levensbeschouwelijk leren (doel c) een nieuw accent: in plaats van 'Thuisraken in verhalen' heet dit in de derde druk 'Wereldwijsheid ontwikkelen'.
- Deel III en deel IV vormen een logisch vervolg op deel I en II.
- Er is voor gekozen de bouwstenen en onderbouwing van de domeinen 'Burgerschap' en 'Mens en maatschappij' van curriculum.nu te benutten bij het bepalen van de inhoudelijke onderwerpen die binnen burgerschapsvorming aan bod moeten komen, ook al hebben deze geen politieke goedkeuring. Omdat deze geen geldigheid hebben als eindtermen of kerndoelen, is ervoor gekozen deze (in bewerkte vorm) te gebruiken als basis voor 'burgerschapsvaardigheden'.
- De door curriculum.nu gehanteerde clustering in de aandachtsgebieden 'democratie', 'diversiteit' en 'globale vraagstukken' is op hoofdlijnen overgenomen. Deze drie zijn benoemd en uitgewerkt als kernthema's. Hieraan is nog een vierde thema toegevoegd: 'Wijs in de wereld'. Dit is een bewerking van wat in curriculum.nu als generieke vaardigheden in 'Denk- en handelwijzen' is uitgewerkt.

Inhoud deel III (hoofdstuk 17 en 18)

Deel III vormt de opmaat voor de burgerschapsthema's die in deel IV worden uitgewerkt. De relatie met de theorie, visie en aanpak in deel I en II wordt uitgelegd. Hoofdstuk 17 is een visionair/theoretisch hoofdstuk. Hoofdstuk 18 bespreekt de praktijk in het onderwijs.

Inhoud deel IV (hoofdstuk 19 t/m 22)

Deze hoofdstukken bieden handvatten om kernthema's van burgerschap op de 'verhalen vertellen en vragen stellen-manier' te benaderen: het onderzoeken van de eigen betekenis en met elkaar in dialoog gaan hierover aan de hand van existentiële vragen en inspirerende verhalen. Dit sluit aan bij de ideeën van Biesta over subjectificatie: het gaat er niet alleen om kinderen kennis over te dragen over burgerschap en ze te socialiseren binnen onze democratische samenleving, het gaat erom dat het onderwijs ze uitnodigt zichzelf te verhouden tot de democratische waarden en samenleving. Deze aanpak noemen we 'Betekenisvol Burgerschap'. In deze hoofdstukken staan per kernthema invalshoeken, vaardigheden, verhalen en vragen voor Betekenisvol Burgerschapsonderwijs als inspiratiebron voor de (aankomend) leerkracht.

Inhoud

Verhaal vooraf 3

Verantwoording 4

Wijzigingen in de derde, geheel herziene druk 6

DEEL I

VAKDIDACTIEK LEVENSBESCHOUWELIJK LEREN 13

- 1 Inleiding deel I: Wat is levensbeschouwing? 15**
  - 1.1 Leerkracht met hart en ziel 16
  - 1.2 Wat is levensbeschouwing? 19
  - 1.3 Uitgangspunten van de didactiek van levensbeschouwend leren 26
  - 1.4 Hoe zit dit boek in elkaar? 32

- 2 Levensbeschouwing op de basisschool 37**
  - 2.1 Levensbeschouwelijke identiteit van de basisschool 38
  - 2.2 Levensbeschouwend onderwijs op de basisschool 49

- 3 Wat is levensbeschouwend leren? 59**
  - 3.1 Doelen van levensbeschouwend leren 60
  - 3.2 Visie op leren en kennis bij levensbeschouwend leren 68
  - 3.3 Levensbeschouwend leren is: Verhalen vertellen 74
  - 3.4 Levensbeschouwend leren is: Vragen stellen 84

- 4 Verhalen vertellen en vragen stellen in de praktijk 93**
  - 4.1 Geïntegreerd levensbeschouwend leren 94
  - 4.2 Lesdoelen voor levensbeschouwend leren 100
  - 4.3 Verhalen vertellen in je les 105
  - 4.4 Vragen stellen in je les 109
  - 4.5 Lesgeven in de praktijk 128

- 5 Professioneel omgaan met levensbeschouwelijke diversiteit 141**

in samenwerking met Marietje Beemsterboer 141

  - 5.1 Levensbeschouwelijke diversiteit in de samenleving 143
  - 5.2 Levensbeschouwing als bril 147
  - 5.3 Professioneel communiceren over levensbeschouwelijke diversiteit 154
  - 5.4 Gesprekken over levensbeschouwelijke diversiteit 159

- 6 Islam en dialoog in de klas 167**
door Marietje Beemsterboer 167
- 6.1 Levensbeschouwelijke, culturele en pedagogische verschillen 169
- 6.2 Kramp vanuit angst 180
- 6.3 Minderwaardigheidsgevoel van moslims in Nederland 183
- 7 Verhalen en Vragen als focus van vieren 189**
- 7.1 Wat is vieren? 190
- 7.2 Doelen van vieren 193
- 7.3 De inhoud van een viering 199
- 7.4 De vormgeving van een viering 200
- 7.5 Vieren in de context van de school 203

DEEL II VERHALEN EN VRAGEN VOOR LEVENSBESCHOUWELIJK LEREN 207

Inleiding deel II 208

- 8 De eerste Vraag: Hoe kom ik tot een oordeel? 215**
- 8.1 De blinden en de olifant 218
- 8.2 Een wijze koning (jodendom) 219
- 8.3 Moet je haar zien (christendom) 221
- 8.4 Een jongen met een olifantenhoofd (hindoeïsme) 223
- 8.5 Mariam en Isa (islam) 225
- 8.6 Als je maar goed zelf nadenkt (humanisme) 228
- 8.7 Is dat zo? (boeddhisme) 230
- 8.8 De drie zeven van Socrates (humanisme) 232
- 9 De tweede Vraag: Wat kom ik hier doen? 235**
- 9.1 Fragmenten uit het Dagboek van Anne Frank 238
- 9.2 Een rijke prins volgt zijn roeping (boeddhisme) 240
- 9.3 De roeping van Mohammed (islam) 243
- 9.4 De roeping van Levi (christendom) 246
- 9.5 Ibrahiem en de godenbeelden (islam) 248
- 9.6 De waterdrager (boeddhisme) 250
- 9.7 De voorname kluizenaar (hindoeïsme) 252
- 10 De derde Vraag: Wie ligt mij na aan het hart? 255**
- 10.1 De kleine prins en de vos 258
- 10.2 Trouwe vrouwen (jodendom) 261
- 10.3 Savitri en Satyavan (hindoeïsme) 263
- 10.4 Zoals jij is er maar één (jodendom) 266
- 10.5 Allesomvattende liefde (boeddhisme) 268
- 10.6 De glimlach van de Boeddha (boeddhisme) 270
- 10.7 De barmhartige Samaritaan (christendom) 272
- 10.8 Oog in oog met de vijand (islam) 275
- 11 De vierde Vraag: Hoe kan ik goed (samen)leven? 279**
- Eerste deelvraag: Wat is 'goed'? (verhaal 11.1 t/m 11.4) 279
- 11.1 Wie goed doet, goed ontmoet 282
- 11.2 De tempel met duizend spiegels (boeddhisme) 284

- 11.3 De oude vrouw en de krokodil (hindoeïsme) 285
- 11.4 Wat is een goede koning? (jodendom) 288
Tweede deelvraag: Hoe kunnen we goed samenleven? (verhaal 11.5 t/m 11.7) 289
- 11.5 Houvast om te leven, deel 1 (jodendom en christendom) 290
- 11.6 Houvast om te leven, deel 2 (islam) 293
- 11.7 Het midden als houvast (humanisme) 295
Derde deelvraag: Hoe kun je het goed(e) doen? (verhaal 11.8 t/m 11.10) 297
- 11.8 Twee monniken en een regenplas (boeddhisme) 298
- 11.9 Het huisje op het zand (christendom) 299
- 11.10 De arme sloeber en de rijke mannen (islam) 300

12 De vijfde Vraag: Is er meer tussen hemel en aarde? 303

- 12.1 Sterren 306
- 12.2 Ibrahiem de godszoeker (islam) 307
- 12.3 Durf te twijfelen (boeddhisme) 309
- 12.4 Hadjar en de Zamzambron (islam) 311
- 12.5 Het plaatje van god (christendom) 314
- 12.6 Ik zal er zijn (jodendom en christendom) 316
- 12.7 God in vele gedaantes (hindoeïsme) 318
- 12.8 Een pelgrim ontmoet god (hindoeïsme) 320
- 12.9 Humanisme en god (humanisme) 322

13 De zesde Vraag: Waar is alles (om) begonnen? 325

- 13.1 Was er al iets voor de aarde bestond? 329
Eerste deelvraag: Waar is het leven op aarde (om) begonnen? (verhaal 13.2 t/m 13.5) 329
- 13.2 Alles is begonnen met een trilling (hindoeïsme) 330
- 13.3 God maakte de aarde in zes dagen (jodendom en christendom) 331
- 13.4 De schepping als teken van God (islam) 333
- 13.5 Alles is begonnen met een knal (wetenschappelijk) 335
Tweede deelvraag: Wat is de rol van de mens op de aarde? (13.6 t/m 13.9) 337
- 13.6 Het begin van samen 337
- 13.7 De plek van de mens in de schepping (jodendom, christendom, islam) 339
- 13.8 De mens als hoogtepunt van de evolutie 341
- 13.9 Het vele in het ene (boeddhisme) 343

14 De zevende Vraag: Hoe kan ik omgaan met verlies? 347

- 14.1 Pijn in je angel 350
- 14.2 Het mosterdzaadje (boeddhisme) 352
- 14.3 Job/Ajoub (jodendom en islam) 354
- 14.4 Het offer van de zoon (islam) 356
- 14.5 Het rafelige hart 358
- 14.6 De doos van Pandora 360
- 14.7 In de put (hindoeïsme) 363
- 14.8 De kruisiging van Jezus (christendom) 366
- 14.9 Het vierentachtigste probleem (boeddhisme) 368

- 15 De achtste Vraag: Wat is (er na) de dood? 371**
  - 15.1 Ballade van de dood 375
  - 15.2 De laatste reis van Joedistira (hindoeïsme) 378
  - 15.3 Hemel en hel 381
  - 15.4 Naar de hemel (jodendom) 382
  - 15.5 De tuinen van 'Adn (islam) 384
  - 15.6 De opstanding van Jezus (christendom) 387
  - 15.7 Wolken veranderen (boeddhisme) 389
  - 15.8 Deur naar mijn moeder 391

- 16 De negende Vraag: Waar vind ik inspiratie? 395**

DEEL III

BETEKENISVOL BURGERSCHAP (VISIE EN AANPAK) 399

Inleiding deel III 400

- 17 Visie op Betekenisvol Burgerschap en levensbeschouwelijk leren 403**
  - 17.1 Levensbeschouwelijke identiteit als basis voor burgerschap 404
  - 17.2 Subject worden: geen speelbal, maar speler 406
  - 17.3 De school opent vensters op de wereld 408
  - 17.4 De noodzaak van burgerschap in het onderwijs 410
  - 17.5 Je burgerschapsvisie als bodem onder je onderwijs 413

- 18 Betekenisvol Burgerschap in het onderwijs 419**
  - 18.1 Betekenisvol Burgerschap in de school 420
  - 18.2 Betekenisvol Burgerschap in de klas 437

DEEL IV

VAARDIGHEDEN, VERHALEN EN VRAGEN VOOR BETEKENISVOL BURGERSCHAP 447

Inleiding deel IV 448

- 19 Kernthema 1: Wijs in de wereld 459**
  - 19.1 Invalshoeken en burgerschapsvaardigheden bij Wijs in de wereld 460
  - 19.2 Zinloze kennis 463
  - 19.3 Troostweten 464
  - 19.4 Hoe kijk je? 466
  - 19.5 Denken is vrij (humanisme) 467
  - 19.6 Filosofische en levensbeschouwelijke vragen bij Wijs in de wereld 471

- 20 Kernthema 2: Democratie 475**
  - 20.1 Invalshoeken en burgerschapsvaardigheden bij Democratie 476
  - 20.2 Ik ben de koning, ik ben de baas 480
  - 20.3 De koningin die niets fout deed 483
  - 20.4 De steenhouwer 486
  - 20.5 Een kleine jongen met grote daden (islam) 489

- 20.6 De wagenmenner (Plato) (humanisme) [491](#)
- 20.7 Filosofische en levensbeschouwelijke vragen bij Democratie [492](#)

21 Kernthema 3: Diversiteit [499](#)

- 21.1 Invalshoeken en burgerschapsvaardigheden bij Diversiteit [500](#)
- 21.2 Gewoon [504](#)
- 21.3 De octopus en de eekhoorn [506](#)
- 21.4 Jan [508](#)
- 21.5 Agaat wil hogerop [510](#)
- 21.6 Rosa Parks [512](#)
- 21.7 De vrouw die Jezus' voeten aanraakt (christendom) [514](#)
- 21.8 De aap en de kikker [516](#)
- 21.9 Moeder en zoon [518](#)
- 21.10 Filosofische en levensbeschouwelijke vragen bij Diversiteit [519](#)

22 Kernthema 4: Wij in de wereld [523](#)

- 22.1 Invalshoeken en burgerschapsvaardigheden bij Wij in de wereld [524](#)
- 22.2 De oude man en het boomstekje (jodendom) [527](#)
- 22.3 De bomen, de dieren en de houthakkers [529](#)
- 22.4 De oude vrouw op de steen [531](#)
- 22.5 De vier koeien (boeddhisme) [533](#)
- 22.6 De man in de wolken [535](#)
- 22.7 Filosofische en levensbeschouwelijke vragen bij Wij in de wereld [538](#)

Bibliografie [541](#)

Begrippenregister [546](#)

Trefwoordenregister verhalen [548](#)

Over de auteurs [550](#)

DEEL I

Vakdidactiek levensbeschouwelijk leren

- 1 Inleiding deel I: Wat is levensbeschouwing? 15
- 2 Levensbeschouwing op de basisschool 37
- 3 Wat is levensbeschouwelijk leren? 59
- 4 Verhalen vertellen en vragen stellen in de praktijk 93
- 5 Professioneel omgaan met levensbeschouwelijke diversiteit
in samenwerking met Marietje Beemsterboer 141
- 6 Islam en dialoog in de klas
door Marietje Beemsterboer 167
- 7 Verhalen en Vragen als focus van vieren 189

Noortje, NICK & NOURA

WAT EEN DIK BOEK!
MOETEN WE DAT
ALLEMAAL LEREN?

IK WIST NIET EENS DAT WE
OOK LEVENSBESCHOUWING
MOETEN GEVEN STRAKS...

JA, DAT IS ZELFS
WETTELIJK
VERPLICHT...

MAKKELIJK VOOR
JOU, NOURA - JIJ
BENT GELOVIG!

IK BID WEL, MAAR IK
WEEET WEINIG VAN
DE GESCHIEDENIS
EN ZO, HOOR...

IK WEEET EEN BEETJE OVER BOEDDHISME
VAN MIJN REIS NAAR THAILAND! IK VIND
HET WEL INTERESSANT, DIE RELIGIE!

NOU, MIJ BOEIT HET NIET.

MOETEN WE NOU DE BIJBEL EN DE
KORAN GAAN LEZEN OF ZO?
DIE ZIJN NÓG DIKKER...

NEE...

WE GAAN "VERHALEN VERTELEN EN
VRAGEN STELLEN", STAAT HIER.

VERHALEN?

VERHALEN VERTELEN IS
NIET ZO MOEILIK, TOCH?

WE ZULLEN ZIEN...

1

Inleiding deel I: Wat is levensbeschouwing?

- 1.1 Leerkracht met hart en ziel
- 1.2 Wat is levensbeschouwing?
- 1.3 Uitgangspunten van de didactiek van levensbeschouwelijk leren
- 1.4 Hoe zit dit boek in elkaar?

Kernbegrippen in dit hoofdstuk

levensbeschouwing (kleine letter)
levensbeschouwelijke ontwikkeling
levensvragen
Levensbeschouwing (hoofdletter)
Levensbeschouwelijke stromingen
Geestelijke Stromingen
kwalificatie
socialisatie (algemeen)
subjectificatie
burgerschapsvorming

In dit hoofdstuk maak je kennis met het onderwerp van deel I en II van dit boek: levensbeschouwelijk leren.

Deel III en deel IV vormen een uitbreiding van levensbeschouwelijk leren naar het aandachtsgebied burgerschap. Deel III en IV zijn door recente ontwikkelingen in het onderwijsveld later aan het oorspronkelijke boek toegevoegd. Daarom leiden we de kernbegrippen van deel III en IV pas in deel III in.

In paragraaf 1.1 lees je wat levensbeschouwelijk leren te maken heeft met het leraarschap. Vervolgens maak je in paragraaf 1.2 kennis met de belangrijkste kernbegrippen van deel I en II van dit boek: levensbeschouwing, verhalen en levensvragen.

Aansluitend lees je in paragraaf 1.3 meer over belangrijke ontwikkelingen in het onderwijs en de visie daarop die we hanteren in in deel I en II van dit boek. In paragraaf 1.4 ten slotte lees je hoe dit boek in elkaar zit en hoe je het kunt gebruiken.

1.1 Leerkracht met hart en ziel

In deze paragraaf ontdek je hoe je leerkracht kunt zijn met hart en ziel. Hoe je niet alleen je hart open kunt hebben voor je werk, voor je leerlingen, en met gevoel voor de klas kunt staan. Maar ook hoe je vanuit je eigen inspiratie een bezielde leerkracht kunt zijn.

1.1.1 Leerkracht vanuit je hart

Je hebt ervoor gekozen om leerkracht basisonderwijs te worden. Dat is niet zomaar een beslissing! Iedereen komt op zijn eigen manier tot zo'n keuze. Leerkracht zijn is een beroep waarin je dag in dag uit met mensen werkt. Het kan haast niet anders of je hebt je hart laten spreken bij deze keuze. Want als je heel rijk had willen worden, of een makkelijk beroep had willen beoefenen, dan had je deze keuze waarschijnlijk niet gemaakt. Veel (aankomende) leerkrachten laten hun gevoel meespreken in de keuze voor hun vak. Ze willen vanuit (heel) hun hart leerkracht worden. Je hart is de plek waar je geraakt wordt, waar je gevoel leeft.

Veel leerkrachten hebben 'hart voor de zaak' en zijn met hun gevoel betrokken bij hun vak. 'Wat je hart je ingeeft' biedt je inzicht in hoe je wilt handelen, is een kompas om te weten wat je moet doen. Als je als leerkracht je hart openstelt voor kinderen kun je een relatie met ze opbouwen. Je hart geeft je informatie over het hier en nu: Hoe raakt dit mij? Wat voel ik hierbij? Wat zegt dit mij? Het hart is de plek waar ervaringen bij jou naar binnen komen. Je hart is een thermometer voor je gevoel, voor je beleving. Met je hart onderzoek je steeds: Wat raakt mij hierin? Wat doet deze ervaring met mij? Welk gevoel roept dit verhaal, beeld, lied bij mij op? Hier en nu? En: gelukkig hebben de meeste leerkrachten hun 'hart op de goede plek zitten'.

1.1.2 Leerkracht vanuit je ziel

We zeggen vaak: 'Zij doet het met hart en ziel.' Als je iets met je hart doet, dan ben je daar met je gevoel heel betrokken bij. Maar wat is dan iets 'met je ziel doen'? Wat is je ziel? Daar zijn boeken over volgeschreven. In dit boek zien we je ziel als *de kern van wie jij bent*. Je ziel is datgene wat van jou maakt dat jij precies jij bent. Veel mensen die een overleden dierbare hebben gezien, zeggen: hij of zij is het niet meer. Het is alleen nog een lichaam. Het lichaam is 'ontzield'. Een ander beeld: Soms kom je op een school en merk je: het is een goede school, maar het is een school zonder ziel.

Je zou kunnen zeggen: je ziel is je *identiteit*, wie jij ten diepste bent. Je ziel is de plek waar jouw *authenticiteit*, oftewel je eigenheid en je echtheid, huist.

Een pianist kan een muziekstuk technisch helemaal correct spelen. Alle noten kloppen. Alle aanwijzingen voor hard en zacht spelen worden gevolgd. Maar iemand die ernaar luistert wordt niet geraakt. Muziek raakt je als degene die het speelt er iets van zichzelf in uitdrukt. Als hij 'bezielde' speelt. Als hij niet alleen zijn gevoel erin legt, maar als iets wat 'groter' is dan dat zich kenbaar maakt in het luisteren naar de muziek. De pianist kan dan iets laten doorklinken van wat hem inspireert, en daarmee kan hij ook de luisteraars inspireren.

In het Engels is het woord voor ziel 'spirit'. Het heeft dezelfde herkomst als het woord inspiratie. En deze beide woorden zijn weer terug te voeren op het woord spiritus, 'adem' in het Latijn. Je ziel is als je adem: het is je levensbron, het is je kracht. Als je geïnspireerd bent, dan ben je bevlogen, dan voel je kracht en energie om dingen te doen. Je ziel is dus letterlijk je inspiratie. Die voel je binnen in je, en komt vaak ook vanuit jezelf. Bijna iedereen heeft wel een innerlijke drive om ergens voor te gaan; iets wat hij graag wil neerzetten in de wereld.

Maar je kunt je ook laten inspireren door dingen buiten jou: een verhaal waar je helemaal in opgaat, een docent die je als voorbeeld ziet, iemand uit je omgeving die je bewondert, een liedje dat je troost.

Soms kun je je ook laten inspireren door iets minder concreets en tastbaars. Dan ervaar je een kracht buiten jou die je draagt. Of je voelt een diepe verbondenheid met de wereld om je heen. Of je vindt troost in het branden van een kaars. Dan word je geïnspireerd door iets wat je misschien niet kunt bevatten.

Op zo'n moment kun je soms ervaren dat wat jij doet 'zinnig' is, dat de wereld een mooie plek is, dat jij iets kunt betekenen voor de wereld om je heen. Als je inspiratie of bezieling ervaart, kun je je ziel leggen in wat je doet. Anderen kunnen dan ervaren dat jij bezield piano speelt, of voor de klas staat. Dat er in wat jij doet iets zichtbaar wordt van wat jou ten diepste beweegt. Als dat aan het licht komt, kunnen kinderen zich laten inspireren door jou. Bovendien kunnen zij op hun beurt ontdekken wat hén inspireert.

1.1.3 Een bezielde leerkracht heeft een 'levensbeschouwing'

Een leerkracht die iemand *is*, die ergens voor staat, die zijn identiteit voor leerlingen zichtbaar maakt, is een bezielde leerkracht. Als jij vanuit jouw unieke identiteit voor de klas staat, kun jij net zo'n inspirerend voorbeeld zijn voor kinderen als je zelf misschien vroeger hebt gehad.

Dit boek nodigt je uit om te onderzoeken hoe jouw 'bezieling' eruitziet:

- om te onderzoeken hoe jij tegen het leven aankijkt;
- om te ontdekken wat jou inspireert.

Die twee zaken samen zou je ook kunnen noemen: jouw 'levensbeschouwing' of je 'levensbeschouwelijke identiteit'. Dat lijkt misschien een groot woord. Als iemand je vraagt: 'Wat is je levensbeschouwing?', dan weet je vast niet meteen wat je moet antwoorden. Toch ontwikkelt iedereen in de loop van de tijd een persoonlijke kijk op het leven.

levensbeschouwing (kleine letter)

Je levensbeschouwing is jouw hoogstpersoonlijke 'kijk op het leven'. Iedereen ontwikkelt een persoonlijke levensbeschouwing door wat hij meemaakt en hoe hij daar *betekenis* aan geeft. In de manier waarop je betekenis geeft, onderscheid je wat jou inspireert en wat je de moeite waard vindt.

Om een leerkracht te worden die met hart en ziel werkt met en lesgeeft aan kinderen, is het goed als je voor jezelf een beetje in kaart hebt hoe jij hier

en nu tegen het leven aankijkt. Als leerkracht heb jij namelijk een grote invloed op de ‘kijk op de wereld’ die kinderen bij jou in de klas ontwikkelen. De school heeft ook een ‘kijk op de wereld’ die sterk meebepaalt hoe het onderwijs eruitziet. Bij het werken aan burgerschapsvaardigheden, zoals dat in deel III en IV aan de orde komt, komt die wereldvisie van de school heel concreet tot uitdrukking.

Daarom ga je in dit boek niet alleen iets leren over werken met kinderen, maar ook over jezelf. Je gaat niet alleen leren om het levensbeschouwelijk leren van kinderen te begeleiden, maar je gaat zelf ook levensbeschouwelijk leren!

1.2 Wat is levensbeschouwing?

Levensbeschouwing en levensbeschouwelijk leren zijn kernbegrippen in dit boek. In deze paragraaf lees je wat we precies bedoelen met levensbeschouwing.

1.2.1 Persoonlijke levensbeschouwing als een ‘verhaal’

Bij levensbeschouwelijk leren ontwikkel je je eigen kijk op het leven. Je vormt door je hele leven heen een referentiekader, dat werkt als een soort bril waardoor je naar de wereld om je heen kijkt. Ook zonder dat je daar bewust van bent, vorm je een visie op wat je in het leven belangrijk, zinvol en de moeite waard vindt, en wat niet. Die bril, die visie, noemen we in dit boek je eigen persoonlijke ‘levensbeschouwing’ (met een kleine letter).

Die persoonlijke levensbeschouwing, waarin je een visie hebt op wat het leven voor jou de moeite waard maakt, zou je kunnen zien als een *verhaal*, waarin jij *vertelt* hoe jij tegen het leven aankijkt. Net als in een verhaal gaat het bij levensbeschouwing niet over harde feiten, maar over hoe jij ergens persoonlijk tegenaan kijkt, hoe jij het *interpreteert*. Dat interpreteren of betekenis geven is heel belangrijk bij levensbeschouwing.

Net als in een verhaal gaat het bij levensbeschouwing niet over harde feiten, maar over hoe jij ergens persoonlijk tegenaan kijkt, hoe jij het *interpreteert*.

Als je een verhaal vertelt over wat je meemaakt, dan filter je de belangrijke onderdelen eruit. Denk maar eens aan wat je vanavond op de bank aan je partner, je moeder of je zus zult vertellen over vandaag. Dat is altijd een selectie van de gebeurtenissen. Je kunt immers moeilijk je hele dag van minuut tot minuut navertellen! En in die selectie ‘weeg’ jij – overigens zonder dat je dat meestal heel bewust doet – wat belangrijk, markant, betekenisvol voor je was vandaag. Jouw verhaal over de dag is gekleurd door de waarde die jij toekent aan je gebeurtenissen en waarnemingen. Je slaat stukken over, je vergroot andere dingen juist uit, en je beschrijft tot in detail een gebeurtenis die heel ingrijpend voor je was. Het is geen neutraal verhaal. Juist niet: het is jouw unieke verhaal! Want stel je voor dat iemand

jou geschaduwd had, en de hele dag precies hetzelfde heeft meegemaakt. Die persoon vertelt een heel ander verhaal over haar dag. Want zij heeft daarvóór heel andere dingen meegemaakt en kijkt er dus per definitie anders tegenaan.

In dit boek gaan we ervan uit dat precies dat ‘vertellen’, dat proces van selecteren, wegen en betekenis geven, zoals je dat in het klein elke dag doet, is waar het bij levensbeschouwing om gaat.

Je levensbeschouwing op dit moment zou je kunnen zien als een optelsom, of liever de tussenstand, van al die thuis-op-de bank-verhalen.

Levensbeschouwelijke ontwikkeling

Levensbeschouwelijke ontwikkeling is het proces van steeds opnieuw betekenis geven aan de wereld om je heen. Deze ontwikkeling gaat je leven lang door en je levensbeschouwing is dus nooit ‘af’.

Ook over een langere periode of over je levensloop als geheel kun je een ‘verhaal’ vertellen. Met hoogte- en dieptepunten, gebeurtenissen die sleutelmomenten bleken te zijn, personages die je hielpen of juist tegenwerkten. Daarmee zorg je ook voor samenhang, voor onderscheid in wat belangrijk is en wat niet, en zie je achteraf verbanden of een ‘zin’ die je, toen je er middenin zat, niet zag. Een bekende uitspraak is: ‘De zin van het leven ontstaat in het verhaal dat je erover vertelt.’ Of: ‘Op de vraag naar de zin van het leven antwoordt ieder met het verhaal over zijn levensloop.’ Dat verhaal is niet alleen een terugblik op wat je meegemaakt hebt, maar het klinkt ook door in hoe je aankijkt tegen wat er nog op je pad gaat komen. Jouw eigen verhaal over je leven bepaalt jouw kijk op het leven en omgekeerd.

1.2.2 Persoonlijke levensbeschouwing en levensvragen

Het verhaal dat je vertelt over je eigen leven zou je ook kunnen zien als een verzameling ‘antwoorden’ op vragen waar ieder zo zijn eigen antwoord op moet vormen. Vragen als: Wat kan ik betekenen voor anderen? Waarom overkomt mij ellende? Wat is echte vriendschap? Hoe kan ik een goed mens zijn? Wat gebeurt er met me als ik doodga? Wat heeft mijn leven voor zin? Vroeg of laat stellen alle mensen zich dit soort vragen. Dit soort vragen noemen we *levensvragen*.

Vaak dringen ze zich op belangrijke momenten op, bijvoorbeeld als je voor een lastige keuze staat. Als je te maken krijgt met een teleurstelling of een verlies. Bij belangrijke veranderingen in je leven. Het zijn vragen over het waarom van het bestaan, waar geen pasklare antwoorden op bestaan.

 Aan het eind van de tweede klas moest ik kiezen of ik naar de havo of naar het vwo zou gaan. Ik kon best vwo aan. En mijn ouders wilden graag dat ik dat zou doen. En ik vond het eigenlijk ook best zonde om naar de havo te gaan als ik vwo kon. Maar net in die tijd werd een oom van me ongeneeslijk ziek. Hij was iemand die altijd keihard werkte aan de universiteit. Hij deed onderzoek naar ... tja, niemand wist eigenlijk precies wat. Hij was er in ieder geval altijd druk mee. Hij had geen gezin, geen relatie, geen huisdieren ... daar had hij gewoonweg geen tijd voor.

Het zette mij heel erg aan het denken over wat je moet doen met je leven. Hij zou binnenkort doodgaan, maar wat had hij van zijn leven gemaakt? Wat betekende hij voor anderen, voor de samenleving? Nou ja, iedereen mag dat natuurlijk helemaal zelf weten. Maar ik realiseerde me wel dat ik dat heel anders wilde. Dat ik toch minstens mijn capaciteiten wilde inzetten voor iets zinvols. Bijvoorbeeld iets met mensen. Als verpleegkundige, of in de jeugdzorg of zo. Daarvoor kon ik dus beter havo gaan doen. Dan hield ik tenminste ook nog tijd over voor mijn baantje bij de hondenkennel, want dieren zijn ook superbelangrijk voor me.

Het overlijden van mijn oom was natuurlijk heel verdrietig. Maar juist zijn dood zette mij op het spoor om na te denken over mijn eigen leven en wat ik daarmee wilde. Daarvóór had ik daar nog nooit zo bij stilgestaan.

Mensen in alle culturen en in alle tijden worstelen met vragen over de 'zin' van hun bestaan. Mensen hebben zich bovendien altijd vragen gesteld over het hoe en waarom van het leven van de mens op aarde. Waar komt het leven op aarde vandaan? Waar is het goed voor? En wat gebeurt er met me als ik er niet meer ben?

Levensvragen

Levensvragen hebben een *universeel* karakter:

- mensen hebben zichzelf deze vragen in alle tijden gesteld;
- mensen stellen zichzelf deze vragen overal ter wereld.

Levensvragen zijn vragen waarop *geen eenduidig antwoord* bestaat:

- iedereen vormt zijn eigen persoonlijke ‘antwoord’ op deze vragen;
- dat antwoord staat niet vast, maar verandert in de loop van je leven.

Je kunt ook zeggen: levensvragen zijn vragen die het leven aan jou stelt.

1.2.3 Levensvragen en verhalen

Bij het zoeken naar antwoorden op deze levensvragen, vragen veel mensen zich weleens af of er ‘meer’ is tussen hemel en aarde. Op allerlei manieren kun je soms ervaren dat er een kracht of dimensie in het bestaan is die we niet met onze zintuigen kunnen waarnemen. Die ervaring is al net zo oud als de mensheid zelf. Zeker in de tijd dat er nog veel meer vragen waren over bijvoorbeeld het ontstaan van het leven op aarde, hadden mensen behoefte aan verklaringen voor het bestaan. De vader van de zesjarige Robin, hoofdpersoon in de boeken van Sjoerd Kuiper, legt het zo uit:

‘Vroeger,’ zegt papa, ‘lang geleden ...’

‘Toen opa matroos was?’ vraagt Robin.

‘Nee, nóg langer geleden.’

‘Toen er ridders waren?’ vraagt Robin.

‘Ja,’ zegt papa, ‘én ... nóg langer geleden.’

‘Toen er dinosaurussen waren?’ vraagt Robin.

‘Ja,’ zegt papa, ‘toen.’

Dát is lang geleden! denkt Robin. Hij is blij. Papa zit op mama’s stoel en hij vertelt.

‘Toen,’ zegt papa, ‘vroeger snapten de mensen bijna niks. Ze snapten niet waarom de zon iedere ochtend opkomt en iedere avond ondergaat, ze snapten niet waarom de maan niet naar beneden valt, ze snapten niet waarom de zee soms hoog op het strand staat en soms weer heel ver weg is, ze snapten niets van onweer.’

‘Ze hadden niet eens auto’s!’ zegt Robin.

‘Dat bedoel ik,’ zegt papa.

Robin knikt tevreden.

‘En als je van al die dingen helemaal niks snapt,’ vertelt papa, ‘dan denk je al gauw: er zal wel iemand zijn die dat allemaal doet. Een groot en sterk iemand, die iedere dag met een kruiwagen langs de hemel rent, met in die kruiwagen de zon, iemand die de hele nacht de maan vasthoudt, in het holle van zijn hand, iemand met zó’n wilde adem dat het water het strand op stroomt als hij uitblaast en weer van het strand af stroomt als hij inademt, iemand die als hij boos is begint te donderen en vanuit de hoge hemel met speren van vuur begint te smijten.’

‘Onweer,’ zegt Robin.

‘Precies,’ zegt papa. ‘En omdat de mensen niks van al die dingen snapten, dachten ze dat er zo’n sterk iemand was.’

Bron: *Robin en God* (Kuiper, 1996, p. 13-14)

Natuurlijk is de verklaring van Robins vader over waarom mensen geloven een heel versimpelde versie van het complexe proces van hoe mensen betekenis en zin geven in en aan hun leven.

Maar in dit voorbeeld wordt wel mooi zichtbaar hoe een verhaal een antwoord vormt op een vraag. Mensen gaan zich met hun verbeelding proberen voor te stellen hoe iets wat ze niet begrijpen, of niet met elkaar kunnen rijmen, toch aannemelijk kan worden. Ze maken er voor zichzelf – en vaak ook samen met anderen – een verhaal van. Het steeds opnieuw vertellen en doorgeven van zo'n verhaal geeft rust en houvast omtrent vragen waarover mensen in onzekerheid verkeren. Zulke verhalen hebben hun eigen waarheid en hun eigen wijsheid in zich. Ze verklaren wat we niet begrijpen, maar ze drukken bovendien een visie uit op wat de moeite waard, goed om te doen en belangrijk is in het leven.

1.2.4 Levensvragen, verhalen en Levensbeschouwingen

Mensen vertellen elkaar verhalen waarin ze uitdrukken wat ze belangrijk vinden in het leven. In deze verhalen zoeken en vinden ze soms mogelijke 'antwoorden' op levensvragen. Nogmaals: in werkelijkheid is dit een complex proces. In dit boek gaan we ervan uit dat alle 'levensbeschouwingen' ontstaan zijn doordat mensen zichzelf levensvragen stellen. In dit boek duiden we zulke georganiseerde levensbeschouwingen aan met een hoofdletter, om ze te onderscheiden van persoonlijke levensbeschouwing met een kleine letter.

Definities van Levensbeschouwing en levensbeschouwing

Waarom gebruiken we voor het begrip 'georganiseerde levensbeschouwing' niet gewoon het woord (wereld)religie of godsdienst? We kiezen hiervoor omdat 'levensbeschouwing' volgens veel deskundigen het meest omvattende begrip is. De term 'godsdienst' sluit namelijk bijvoorbeeld boeddhisme en humanisme uit, en de term 'religie' sluit bijvoorbeeld humanisme uit. Het begrip levensbeschouwing sluit deze allemaal in. In andere woorden: 'Je kunt iedere religie een levensbeschouwing noemen, maar niet iedere levensbeschouwing is religieus' (Van der Kooij, De Ruyter & Miedema, 2013).

Het onderscheid tussen *persoonlijke levensbeschouwing* en *georganiseerde Levensbeschouwing* sluit aan bij recente theorievorming in de godsdienstpedagogiek (de academische discipline die zich bezighoudt met levensbeschouwelijke vorming van jonge mensen). Hierin is sprake van 'organized worldview' en 'personal worldview' (Van der Kooij, De Ruyter & Miedema, 2013).

Levensbeschouwing wordt in recente theorievorming ook wel aangeduid als 'levensoriëntatie' (Van der Zande, 2018). Het woord levensoriëntatie geeft goed het onderzoekende karakter van levensbeschouwing weer. Vanwege de herkenbaarheid van het begrip levensbeschouwing op de Pabo's is er echter toch voor gekozen om 'levensbeschouwing' en 'levensbeschouwelijk' te hanteren.

In het vervolg van dit boek wordt met het begrip levensbeschouwing met een kleine letter in principe 'persoonlijke levensbeschouwing' bedoeld. Waar georganiseerde Levensbeschouwing wordt bedoeld is dit aangeduid met een hoofdletter.

Een Levensbeschouwing kun je ook zien als een 'verhaal': een verzameling van 'antwoorden' op levensvragen. Maar dan is het een verhaal dat niet persoonlijk is, maar door verschillende mensen wordt gedeeld.

Levensbeschouwing (hoofdletter) en Levensbeschouwelijke stromingen

Een Levensbeschouwing of 'Levensbeschouwelijke stroming' is een min of meer samenhangend geheel van zowel verhalen, bronnen en ideeën, als praktijken, tradities en rituelen. Samen vormen deze een 'antwoord' op levensvragen van mensen. Een Levensbeschouwing omvat gedeelde opvattingen over wat het leven de moeite waard maakt en hoe je zin kunt geven aan gebeurtenissen in je leven.

Levensbeschouwelijke stromingen kun je zien als levende tradities met 'antwoorden' op levensvragen. In de Wet op het primair onderwijs worden Levensbeschouwelijke stromingen 'Geestelijke Stromingen' genoemd.

In Nederland is Nico ter Linden een van de bekendste theologen die de Bijbel (het heilige boek van de christenen) ook op deze verhalende manier benadert. Zijn hertelling van de Bijbel heet dan ook niet voor niets 'Het verhaal gaat ...'. Hij heeft daarnaast drie boeken geschreven om de Bijbel voor kinderen na te vertellen. Hierin legt hij mooi uit hoe dat verhalende werkt:

'Wij gaan de verhalen van ons volk verzamelen en opschrijven', zei oom Ben. 'Je kunt niet alleen van brood leven, je hebt ook verhalen nodig. Als we die verhalen kwijtraken, raken we alles kwijt. Dan weten we niet meer waar we vandaan komen en ook niet waar we naartoe gaan.'

Bron: *Het land onder de regenboog. Verhalen uit het Oude Testament (Ter Linden, 2006, p. 30)*

Zoals je in het voorgaande en in het verhaal vooraf hebt kunnen lezen, zijn 'verhalen vertellen' en 'vragen stellen' heel belangrijk bij levensbeschouwelijk leren. Deze twee elementen vormen de pijlers onder de vakdidactiek in dit boek.

LEVEN

**LEVEN =
VERHALEN
BELEVEN**

VERHALEN VERTELLEN

BESCHOUWEN

**BESCHOUWEN =
JE DINGEN
AFVRAGEN**

VRAGEN STELLEN

+

1.3 Uitgangspunten van de didactiek van levensbeschouwelijk leren

Het bijzondere van dit boek is dat het twee onderwerpen verbindt: levensbeschouwelijk leren en Burgerschap. Deze twee aandachtsgebieden waren tot voor kort verschillend in aanpak en doelstellingen. In deel III lees je hoe en waarom deze aandachtsgebieden geïntegreerd aangeboden moeten worden.

In deze paragraaf lees je waar dit uitgangspunt terugkomt in het boek.

1.3.1 Levensbeschouwelijk leren is meer dan kennisoverdracht

Sinds 1985 is het verplicht dat basisscholen lesgeven over Geestelijke Stromingen. De term 'Geestelijke Stromingen' vind je terug in de Kerndoelen van SLO en in de kennisbasis voor de Pabo. Onder Geestelijke Stromingen verstaan we de 'grote' Levensbeschouwelijke stromingen in de wereld: christendom, jodendom, islam, hindoeïsme, boeddhisme en humanisme. Soms worden deze ook wel aangeduid als 'wereldgodsdiensten' of 'wereldreligies'. Maar omdat boeddhisme en humanisme beide geen godsdienst zijn, en omdat humanisme geen religie is, wordt gesproken over 'Geestelijke' of 'Levensbeschouwelijke stromingen'. Omdat het woord 'Geestelijke' op veel mensen nogal gedateerd overkomt, spreken we in dit boek liever van 'Levensbeschouwelijke stromingen'. Overal waar 'Levensbeschouwelijke stromingen' staat, bedoelen we dus het vak Geestelijke stromingen zoals dit in kerndoel 38 staat.

Er zijn echter maar weinig basisscholen waar Levensbeschouwelijke stromingen als apart vak wordt gegeven. De wijze waarop je kinderen kunt leren over Levensbeschouwelijke stromingen is in de afgelopen vijfendertig jaar in de praktijk niet goed uit de verf gekomen. Dit heeft onder andere te maken met de visie die men destijds had op de relatie tussen *kennis* en de verandering van je *houding* (attitude).

Kort gezegd was de gedachte achter het vak in die tijd: als leerlingen maar genoeg weten van Levensbeschouwelijke stromingen, gaan ze *vanzelf* ook met meer respect naar de levensbeschouwelijke overtuigingen en gewoontes van anderen kijken. Het is wel degelijk zo dat het hebben van meer kennis over een ander *helpt* bij het accepteren van het anders-zijn van de ander. Maar inmiddels weten we dat je met kennis *alleen* niet vanzelf meer acceptatie krijgt. De laatste versie van de *Kennisbasis voor de Pabo voor Geestelijke Stromingen* (Renkema & Wagenaar, 2018) geeft dit inzicht als volgt weer: 'Door het ontwikkelen van belangstelling en begrip voor elkaars levensbeschouwelijke achtergronden, leren leerlingen zich in elkaar te verplaatsen, om vragen te stellen aan elkaar over hun persoonlijke visie en om zich open te stellen voor verschillen in zienswijzen en zingeving. Verschillende wetenschappelijke bronnen stellen dit accent op interlevensbeschouwelijke persoonsvorming van leerlingen centraal' (Miedema & Ter Avest, 2011).

Sinds 2014 is er een traject voor de ontwikkeling van de nieuwe kerndoelen voor het funderend onderwijs, waar het basisonderwijs onder valt. Dit heeft in 2019 geresulteerd in concrete bouwstenen voor nieuwe kerndoelen in acht verschillende domeinen onder de naam 'curriculum.nu'. In 2022 zijn deze bouwstenen door de nieuwe minister afgekeurd. Desalniettemin hebben we ervoor gekozen deze bouwstenen grotendeels als basis te nemen voor dit boek.

In deze bouwstenen is de visie op de verbinding tussen kennis enerzijds en de eigen betekenisgeving door leerlingen anderzijds opnieuw uitgewerkt. Zowel in het domein Mens en Maatschappij als in het domein Burgerschap komt dit terug.

De kennis van Levensbeschouwelijke stromingen wordt volgens de kennisbasis voor de Pabo benaderd vanuit drie perspectieven:

- Bronnen: het ontstaansverhaal van een Levensbeschouwing in historische context, betrokken personen en rolmodellen, relevante boeken en interpretaties.
- Ideeën: beginselen, kerngedachten, waarden, ideeën over levensvragen.
- Praktijken: rituelen, feesten, herdenkingsdagen, gebruiken, symbolen en gebedshuizen.

(*Kennisbasis voor de Pabo voor Geestelijke Stromingen*, Renkema & Wagenaar, 2018)

Het uitgangspunt van dit boek is dat lesgeven over Levensbeschouwelijke stromingen moet aansluiten bij de eigen levensbeschouwelijke ontwikkeling en levensvragen van leerlingen. Dit boek zet niet in op Levensbeschouwelijke stromingen als op zichzelf staand kennisgebied, maar biedt een didactiek om levensvragen van leerlingen en verhalen uit Levensbeschouwelijke stromingen met elkaar in verbinding te brengen.

1.3.2 Kennismaking met Levensbeschouwelijke stromingen is niet neutraal

De gedachte achter het vak Geestelijke Stromingen was in 1985 dat het belangrijk was om deze kennis *neutraal* te benaderen. Net zoals je bij aardrijkskunde of geschiedenis je leerlingen feiten leerde over gebeurtenissen of andere landen, leerde je leerlingen feiten over Levensbeschouwelijke stromingen. De interpretatie van die feiten door jou als leerkracht of jouw mening erover speelden in deze gedachtegang geen rol. Deze visie bood bovendien geen ruimte voor interpretatie of persoonlijke visievorming door de leerlingen.

Inmiddels is de kennis over en de visie op hoe leerlingen leren sterk veranderd. De *interpretatie* van wat er op je afkomt, en hoe jij wat je hoort en ziet 'haakt' aan je eigen ervaring, blijkt cruciaal bij leren. Bovendien is er in het onderwijs een brede onderkenning dat het belangrijk is voor de effectiviteit van leren dat informatie aansluit bij de leefwereld en leervragen van leerlingen. In de hedendaagse visie op leren is de rol van de leerkracht veel meer dan alleen iemand die kennis overdraagt. Deze veranderende rol geldt dus ook voor een leerkracht die leerlingen iets wil leren over Levensbeschouwelijke stromingen.

In de hedendaagse visie op leren is de rol van de leerkracht veel meer dan alleen iemand die kennis overdraagt.

Dit boek biedt een didactiek om les te geven over Levensbeschouwelijke stromingen op de basisschool vanuit een eigentijdse visie op leren van kinderen. Deze didactiek noemen we in het vervolg 'levensbeschouwelijk leren'.

1.3.3 Levensbeschouwing in samenleving en onderwijs is in beweging

In Nederland hebben we een onderwijssysteem waarin sprake is van openbare en bijzondere scholen. Bijna 70% van de scholen in Nederland is 'bijzonder' op een levensbeschouwelijke grondslag. Op de meeste bijzondere scholen wordt het vak godsdienst/levensbeschouwing gegeven. Daarbij zie je dat men verschillend omgaat met de verhouding tot de 'officiële' levensbeschouwelijke identiteit van de school. Op veel openbare scholen is men de laatste jaren actief om invulling te geven aan de 'kernwaarden' van het openbaar onderwijs. Nadat openbare scholen jarenlang geclaimd hebben neutraal onderwijs te verzorgen, is de visie op deze neutraliteit op veel scholen aan het veranderen. Openbare scholen zoeken naar manieren om hun opdracht om 'actieve pluriformiteit' uit te dragen, vorm en inhoud te geven.

De samenleving verandert snel. Vragen rondom godsdienst, levensbeschouwing, normen en waarden, en hoe we omgaan met de verschillen daarin, komen de school binnen. Tegelijkertijd hebben we op veel scholen te maken met een levensbeschouwelijke grondslag die niet meer een-op-een aansluit bij de achtergrond van de leerlingen. Daarom is dit aandachtsgebied op de basisschool en op de lerarenopleidingen sterk in beweging. Pabodocenten godsdienst/levensbeschouwing, godsdienstpedagogen (wetenschappers die zich met dit vakgebied bezighouden) en natuurlijk ook leerkrachten ontwikkelen nieuwe theorieën en nieuwe praktijken voor wat we samengevat 'levensbeschouwelijk leren' noemen.

Deze didactiek van levensbeschouwelijk leren gaat uit van recente inzichten over leren en sluit aan bij de veranderende context van levensbeschouwing in de huidige samenleving. Deze didactiek gaat er onder meer van uit dat:

- iedereen zich 'levensbeschouwelijk' ontwikkelt, ongeacht de context waarin je opgroeit;
- levensbeschouwelijk leren niet alleen gebeurt op scholen met een levensbeschouwelijke signatuur;
- levensbeschouwelijk leren niet alleen gebeurt in vooraf vormgegeven lessen.

De in deel I en II van dit boek uitgewerkte visie op levensbeschouwelijk leren sluit aan bij de veranderende context op de basisschool en in de samenleving. De vakdidactiek in dit boek bereidt je voor op lesgeven op zowel openbare als bijzondere scholen.

1.3.4 Levensbeschouwelijk leren is meer dan lesgeven

Al eerder las je dat Levensbeschouwelijke stromingen als basisschoolvak een ondergeschoven kindje is. Dat heeft niet alleen te maken met de achterhaalde visie op leren binnen dat vak, maar minstens evenveel met het overvolle programma op de basisschool. Niet alleen zijn er de afgelopen jaren steeds meer onderwerpen bij gekomen waar de basisschool aandacht aan moet besteden. Ook is de laatste jaren steeds meer nadruk gekomen op taal, rekenen en de zaakvakken.

Vakken die niet worden getoetst in de eindtoets van Cito en waarvan het 'nut' of resultaat minder direct meetbaar is, staan op veel scholen zwaar onder druk.

Vakken die niet worden getoetst in de eindtoets van Cito en waarvan het 'nut' of resultaat minder direct meetbaar is, staan op veel scholen zwaar onder druk. Deze vakken, waaronder naast Levensbeschouwelijke stromingen en levensbeschouwelijk leren bijvoorbeeld ook kunstvakken, sociaal-emotionele vorming, aandacht voor waarden, normen en burgerschapsvorming vallen, zijn 'vormende' vakken. In vormende vakken gaat het vooral om de pedagogische opdracht van de school: Hoe zorgen we ervoor dat kinderen zich ontwikkelen tot sociale, zelfstandige volwassenen die hun verantwoordelijkheid nemen in de samenleving?

Kwalificatie, socialisatie en subjectificatie als doelen van onderwijs

In het huidige onderwijsdebat, waarin Biesta een van de roergangers is, wordt de discussie over de balans tussen zaakvakken en vormende vakken ook gevoerd. Daarin worden als algemene doelen van onderwijs de termen kwalificatie, socialisatie en subjectificatie gehanteerd. *Kwalificatie* staat voor het begeleiden van leerlingen naar het behalen van een diploma. Biesta (2018) betoogt dat in het huidige onderwijssysteem de nadruk te veel ligt op de kwalificerende doelstelling van onderwijs. Minstens net zo belangrijk is *socialisatie*, het voorbereiden van leerlingen op actieve deelname aan de samenleving. Tot slot pleit Biesta voor veel meer aandacht voor *subjectificatie*. Subjectificatie noemt hij 'het proberen te bestaan als subject van eigen handelen, niet als object van machten en krachten buiten ons'. Subjectificatie is echter niet hetzelfde als persoonsvorming: Biesta beschrijft dit als 'de persoon willen zijn waarin je je leert te verhouden tot je eigen vrijheid'. Hij pleit ervoor dat onderwijs *begint* bij aandacht voor subjectificatie, en niet iets is wat je pas doet als er nog tijd over is.

In dit boek gaan we ervan uit dat levensbeschouwelijk leren een belangrijk onderdeel is van de brede persoonlijke vorming van kinderen.

Levensbeschouwelijke stromingen benaderen we in dit boek als een *vormingsgebied*, niet als een *kennisgebied*. Dit vormingsgebied is bovendien gericht op alle leerlingen op alle soorten scholen (Renkema, 2014). Daarbij staat levensbeschouwelijk leren niet los van de *sociaal-emotionele ontwikkeling* van kinderen. De sociaal-emotionele ontwikkeling die kinderen op de basisschool doormaken, hangt nauw samen met de ontwikkeling van een levensbeschouwelijke identiteit. Ook bij levensbeschouwing gaat het soms over omgaan met emoties en omgaan met elkaar. Om tussen kinderen een proces van levensbeschouwelijk leren in een groep te begeleiden is sociaal-emotionele veiligheid in een klas een voorwaarde. Dit betekent dat levensbeschouwelijk leren zich niet beperkt tot het geven van lessen. Kinderen leren minstens net zo veel van een spontaan kringgesprek en van een leerkracht die op allerlei manieren voorbeelden

geeft van respectvol omgaan met verschillen. Levensbeschouwelijk leren beperkt zich niet tot dat ene uurtje in de week, maar is een belangrijk onderdeel van het pedagogisch handelen van de leerkracht.

Dit boek gaat ervan uit dat levensbeschouwelijk leren een integraal onderdeel is van het pedagogisch handelen van de leerkracht. Levensbeschouwelijk leren is onlosmakelijk verbonden met sociaal-emotionele ontwikkeling en burgerschapsvorming. Levensbeschouwelijk leren vindt zodoende niet alleen plaats in lessen.

1.3.5 Levensbeschouwelijk leren als basis van burgerschapsvorming

Levensbeschouwelijk leren is direct verbonden met burgerschapsvorming. Het aandachtsgebied burgerschapsvorming op de basisschool gaat over hoe je leerlingen kunt voorbereiden op de democratische samenleving en de diversiteit die ze daarin zullen tegenkomen.

Burgerschapsvorming

Leerlingen leren om actief deel te nemen aan de democratische samenleving en op een respectvolle, kritische, open manier om te gaan met alle culturele en religieuze verschillen die ze daarin tegenkomen.

In 2021 is de wetgeving rondom de burgerschapsopdracht van scholen aangescherpt. In het onderwijs zie je dat daardoor de invulling van dit aandachtsgebied sterk in ontwikkeling is. De eerdergenoemde discussie over de doelen van onderwijs (kwalificatie, socialisatie en subjectificatie) speelt een grote rol bij de herziening van de kerndoelen en het curriculum voor het basisonderwijs.

De belangrijkste uitkomsten van deze ontwikkelingen en veranderde wetgeving zijn:

- Hoofdpijlers binnen burgerschapsvorming zijn *democratie* en *diversiteit*.
- De democratische waarden die centraal staan in dit vak zijn *vrijheid*, *gelijkheid* en *solidariteit*.
- Alle scholen in Nederland in het basisonderwijs en voortgezet onderwijs moeten aantonen dat zij op een samenhangende en doelgerichte manier werken aan kennis, houding en vaardigheden rondom democratie en diversiteit.

In dit boek gaan we ervan uit dat als leerlingen bewust hun eigen levensbeschouwelijke identiteit ontwikkelen en leren om op een constructieve manier met anderen hierover in gesprek te gaan, ze beter leren omgaan met (levensbeschouwelijke) verschillen. De ontwikkeling van de eigen levensbeschouwelijke identiteit en het goed omgaan met anderen met een andere levensbeschouwelijke identiteit vormt daarmee, in de visie van dit boek, een onmisbare basis in burgerschapsvorming (zie ook Bakker & Heijstek-Hofman, 2019).

Dit boek gaat ervan uit dat levensbeschouwelijk leren de basis vormt van burgerschapsvorming. Omgaan met levensbeschouwelijke diversiteit is een onderdeel van de professionaliteit en de pedagogische opdracht van de leerkracht. De uitwerking van deze visie vind je in deel III en IV.

1.3.6 Een leerkracht heeft eigen levensbeschouwelijke bagage nodig

Het begeleiden van levensbeschouwelijk leren door leerlingen omvat meer dan alleen het neutraal overdragen van kennis door de leerkracht. Als leerkracht doet jouw eigen interpretatie, jouw mening, jouw eigen 'kijk op het leven' er wel degelijk toe. Deze visie op leren veronderstelt dat je *samen* met je leerlingen op onderzoek gaat naar wat je belangrijk vindt in je leven, naar waar je in gelooft, hoe je tegen levensbeschouwelijke praktijken aankijkt.

Dat betekent dat jij als aankomend leerkracht hierover zelf ook moet nadenken. Dat je zelf 'wat in huis' moet hebben om leerlingen te laten zien. En dat is best lastig. Je hebt natuurlijk al veel meer meegemaakt en je weet veel meer dan je leerlingen. Maar vragen over 'wat je gelooft' of 'waar je voor staat' breng je misschien niet direct in verband met je leraarschap. De kans is groot dat je niet veel weet van religies. Je hebt wel meer bagage dan je leerlingen. Maar het begeleiden van leerlingen bij hun levensbeschouwelijke ontwikkeling vraagt van je dat je zelf ook wat levensbeschouwelijke bagage hebt.

Dit boek nodigt je uit om je eigen 'levensbeschouwelijke rugzak' (bij) te vullen. Niet door kennis van feitjes, maar door bijvoorbeeld de wijsheid die je in verhalen kunt vinden. Of door jezelf vragen te stellen. In paragraaf 1.4 lees je hoe dat in dit boek in zijn werk gaat.

Door na te denken over wie jij bent, hoe jij tegen je leven aankijkt en waar je voor staat, ontwikkel je je eigen *identiteit*. Door jouw persoonlijke (levensbeschouwelijke) identiteit te verbinden aan je visie en handelen als leerkracht ontwikkel je je *professionele identiteit*. Dat is een ontwikkeling die de komende jaren natuurlijk ook op allerlei andere manieren doorgaat, bijvoorbeeld door de ervaringen in je stage en door de reflectie op hoe je het doet en wie je bent als leerkracht. En doordat je gaat uitgroeien van een beginnende Pabostudent tot een startbekwame leerkracht. Niet alleen in de opleiding en in je stage, maar ook in je eigen leven doe je ervaringen op die jouw levensbeschouwing en daarmee je leraarschap beïnvloeden. De verhalen en vragen in dit boek en de uitwisseling daarover met je medestudenten verdiepen en verrijken die ontwikkeling.

Jouw eigen zich ontwikkelende levensbeschouwelijke identiteit beïnvloedt ook hoe je tegen de samenleving en de wereld aankijkt. Zo ontwikkel je een visie op maatschappelijke vraagstukken, ook wel burgerschapsthema's genoemd.

Dit boek verbindt de ontwikkeling van je eigen professionele identiteit aan je rol als begeleider van de identiteitsontwikkeling en burgerschapsvorming van kinderen.

In deel II: *Verhalen en vragen voor levensbeschouwelijk leren* vind je verhalen en vragen die je kunt lezen en verwerken om je eigen levensbeschouwelijke identiteit verder te verrijken, verbreden en verdiepen.

In deel IV: *Vaardigheden, verhalen en vragen voor Betekenisvol Burgerschap* vind je verhalen en vragen die je kunt lezen en verwerken om je eigen visie op belangrijke burgerschapsthema's te vormen.

1.4 Hoe zit dit boek in elkaar?

Dit boek is meer dan een didactiekboek waarin je leert hoe je een basisschoolvak moet geven. Het gaat ervan uit dat als je voor je leerlingen een gids wilt zijn in de wereld van levensbeschouwing en burgerschap, je die wereld eerst zelf beter moet leren kennen.

1.4.1 Het doel van dit boek

Waarom is het belangrijk dat je nadenkt over je eigen levensbeschouwing, je levensbeschouwelijke identiteit en je visie op maatschappelijke vraagstukken? Het doel daarvan is tweeledig:

- 1 Als toekomstig leerkracht is het belangrijk dat je je bewust bent van je eigen levensbeschouwelijke identiteit, en hoe die jouw doen en laten (vaak onbewust) beïnvloedt.
- 2 Als je straks voor de klas staat, zul je ook leerlingen gaan begeleiden in het ontwikkelen van hún levensbeschouwelijke identiteit, zodat ook leerlingen kunnen:
  - onderzoeken hoe ze tegen het leven aankijken;
  - ontdekken wat hen inspireert.

Deze twee doelstellingen, nadenken over je eigen levensbeschouwelijke identiteit en het lesgeven aan leerlingen hierover, staan niet los van elkaar. Dat heeft te maken met de visie op lesgeven over levensbeschouwing die wij in dit boek hebben. Deze didactiek gaat ervan uit dat de leerkracht daarbij niet 'neutraal' is. We vinden dat je eerst voor jezelf moet onderzoeken hoe jij zelf tegen het leven aankijkt voordat je leerlingen hierin op een goede manier kunt begeleiden. Pas als je zelf hebt nagedacht over bepaalde levensvragen, levensthema's en maatschappelijke vraagstukken kun je leerlingen laten onderzoeken hoe zij zich hiertoe verhouden. Het gaat er hierbij niet om dat je keuzes maakt tussen (elementen uit) Levensbeschouwelijke stromingen. Het gaat erom dat je gevoelig wordt voor en leert omgaan met de (levens)vragen en -thema's waar de Levensbeschouwelijke stromingen mogelijke antwoorden op geven.

Dit boek bestaat uit vier delen:

- Deel I: *Vakdidactiek levensbeschouwelijk leren*
Hierin leer je alles over het begeleiden van levensbeschouwelijk leren van leerlingen.
- Deel II: *Verhalen en vragen voor levensbeschouwelijk leren*
Hierin krijg je 'bagage' om jouw eigen levensbeschouwelijke rugzak te vullen én vind je inspiratie voor het lesgeven aan leerlingen.
- Deel III: *Betekenisvol Burgerschap (visie en aanpak)*
Hierin leer je hoe levensbeschouwelijk leren een basis vormt voor een visie op en een aanpak van Betekenisvol Burgerschap.
- Deel IV: *Vaardigheden, verhalen en vragen voor Betekenisvol Burgerschap*
Hierin vind je inspiratie voor Betekenisvol Burgerschapsonderwijs en kun je je eigen visie vormen op de kernthema's van burgerschap.

Deze vier delen zijn onderscheiden, maar ook sterk onderling verbonden.

1.4.2 Wat leer je in deel I?

In deel I leer je alles over het begeleiden van het levensbeschouwelijk leren van kinderen. De hoofdstukken in dit deel volgen een opbouw, maar zijn ook goed los van elkaar door te werken. In deze hoofdstukken vind je tussendoor opdrachten. In deze opdrachten onderzoek je in je eigen praktijk datgene wat je leest in de theorie.

Deel I bestaat uit drie onderdelen:

1 Oriëntatie (hoofdstuk 1 en 2)

In hoofdstuk 1, dat je nu aan het lezen bent, maak je kennis met het begrip levensbeschouwing.

In hoofdstuk 2 oriënteer je je op hoe je levensbeschouwing tegenkomt op de basisschool.

2 Kern (hoofdstuk 3 en 4)

Hoofdstuk 3 gaat over wat levensbeschouwelijk leren is, en daarbij leer je de belangrijkste begrippen uit de vakdidactiek kennen.

In hoofdstuk 4 leer je hoe je in de praktijk levensbeschouwelijk leren kunt begeleiden.

3 Verdieping (hoofdstuk 5, 6 en 7)

In hoofdstuk 5 leer je hoe levensbeschouwelijk leren ‘tussen de bedrijven door’ vorm kan krijgen, en hoe je omgaat met levensbeschouwelijke diversiteit in de klas.

Hoofdstuk 6 is een verdieping bij hoofdstuk 5, waarin omgaan met levensbeschouwelijke verschillen toegespitst wordt op islam, omdat hier op dit moment in de samenleving een grote uitdaging ligt.

In hoofdstuk 7 leer je hoe je levensbeschouwelijk leren mogelijk kunt maken in een viering die je vormgeeft vanuit verhalen en vragen.

1.4.3 Wat leer je in deel II?

In deel II krijg je de gelegenheid om je eigen levensbeschouwelijke identiteit verder te ontwikkelen en in kaart te brengen. Je kunt dit doen in een soort portfolio over je persoonlijke en professionele levensbeschouwelijke identiteit. In zo'n portfolio kun je gedurende je opleiding jouw 'verhaal' over wie jij bent en wie je wilt zijn, gaan vertellen. Door de vragen en opdrachten in dit boek kun je jouw levensbeschouwelijke identiteit in kaart brengen en verrijken. Dat geeft je steeds meer inzicht in waar jouw hart naar uitgaat en hoe jij je ziel in je werk kunt leggen. Daarom noemen we het je 'Hart&Ziel-profiel'.

De centrale gedachte in dit boek is dat een belangrijke manier om levensbeschouwelijk te leren is om *verhalen te vertellen* en *vragen te stellen*. Dat geldt voor kinderen die levensbeschouwelijk leren. Maar het geldt ook voor jou als leerkracht. Deel II bestaat uit verhalen en vragen om levensbeschouwelijk te leren. De verhalen zijn zo bewerkt dat je ze ook kunt gebruiken om het levensbeschouwelijk leren van kinderen te begeleiden. Zo is deel II ook een inspiratiebron voor lesgeven zoals je dat leert in deel I.

Deel II bestaat uit negen hoofdstukken. In ieder hoofdstuk staat één levensvraag centraal. Rondom die vraag vind je in ieder hoofdstuk verhalen uit de Levensbeschouwelijke stromingen.

Bij ieder hoofdstuk staan vragen en opdrachten om je Hart&Ziel-profiel mee te 'vullen'.

De negen hoofdstukken bouwen op elkaar voort, maar zijn ook los van elkaar te gebruiken.

Deel II staat weliswaar achter in het boek, maar we raden je aan deel I en deel II tegelijkertijd door te werken. Als je je nog niet zo veel kunt voorstellen bij het onderwerp van dit boek, raden we je zelfs aan eerst maar eens een paar verhalen uit deel II te lezen.

1.4.4 Wat leer je in deel III?

Deel III bestaat uit twee hoofdstukken. Deze bouwen op elkaar voort.

Hoofdstuk 17: Visie op Betekenisvol Burgerschap en levensbeschouwelijk leren

In dit hoofdstuk maak je kennis met de visie achter het concept Betekenisvol Burgerschap. De kern hiervan is dat het niet alleen gaat om het overdragen van kennis over burgerschap op kinderen en ze te socialiseren binnen onze democratische samenleving. Minstens even belangrijk is dat kinderen leren zichzelf te verhouden tot de democratische waarden.

Hoofdstuk 18: Betekenisvol Burgerschap in het onderwijs

In dit hoofdstuk leer je hoe je het concept Betekenisvol Burgerschap concreet kunt uitwerken in het onderwijs. Daarnaast maak je kennis met de vier kernthema's van Burgerschap.

1.4.5 Wat leer je in deel IV?

Deel IV bestaat uit vier hoofdstukken. Vanuit de visie die in deel III is neergezet biedt dit hoofdstuk materiaal voor Betekenisvol Burgerschapsonderwijs. In ieder hoofdstuk staat één kernthema van burgerschap centraal:

- Hoofdstuk 19: Kernthema 1: Wijs in de wereld
- Hoofdstuk 20: Kernthema 2: Democratie
- Hoofdstuk 21: Kernthema 3: Diversiteit
- Hoofdstuk 22: Kernthema 4: Wij in de wereld

In ieder hoofdstuk staan vaardigheden, vragen en verhalen rondom het kernthema. De verhalen zijn zo gekozen dat je ze kunt gebruiken om het onderwijs vanuit Betekenisvol Burgerschap te begeleiden. Daarnaast zijn de verhalen en vragen een inspiratiebron voor je eigen visieontwikkeling rondom maatschappelijke vraagstukken. Tussen de vier kernthema's zijn veel overlappen en dwarsverbanden. Je kunt ze onafhankelijk van elkaar én door elkaar lezen en gebruiken.